

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
1 (2012), ss. 241-259.

OSMANLI HUKUK SİSTEMİ'NDE FIKHİN BELİRLEYİCİLİĞİ (1509 No'lu Rize Şer'iyye Sicili Boşama Kayıtları Örneği)

Ümit Erkan | İlyas Yıldırım

Recep Tayyip Erdoğan Ü. İlahiyat Fakültesi
Arş. Gör., İslam Mezhepleri Tarihi | Arş. Gör., İslam Hukuku

Özet: Bu çalışmada, Hicrî 1330-32 (Miladî 1911-13) tarihlerini kapsayan 1509 No'lu sicil ışığında, Osmanlı Dönemi Rize Ailesi'nde boşanma ile ilgili bulguları ilk elden kaynakları kullanarak ortaya koymaya çalıştık. XX. yüzyıl başında Rize ailesinde boşanma salâhiyetinden sonuçlarına kadar geçen süreçte elde ettiğimiz bu bulguları fikhin, boşanmayla ilgili ortaya koyduğu prensiplerine göre değerlendirmeye gayret ettik.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, Fıkıh, Şer'iyye Sicilleri.

Determines the Fiqh on Ottoman Legal System

Abstract: In this study, we have evaluated the findings about divorce and its results according to the principles of the fiqh in the Rize family structure of the Ottoman Empire period in the lights of the Rize Shari'a Register numbered 1509, which covers the dates between 1911 and 1913 (h. 1330-1332).

Key words: Ottoman, fiqh, Shari'a Registers

حسم الفقه على النظام القانوني العثماني

الملخص: في هذه الدراسة، تحت ضوء السجل المرقم 1509 الذي يغطي التواريخ بين 1330 و 1332 هـ. (1911-1913 م.) حاولنا الكشف عن المعطيات حول الطلاق في نموذج أسرة ريزة في عهد العثمانيين من خلال استخدام المصادر المباشرة. فقمنا بتقييم المعطيات التي توصلنا إليها من صلاحية الطلاق ونتائجه وغير ذلك في أسرة ريزة في بدايات القرن العشرين على أساس مبادئ الطلاق في علم الفقه.

الكلمات المفتاحية: الدولة العثمانية، الشريعة الإسلامية، سجلات المحكمة الشرعية

Giriş

Osmanlı Devleti Şer'i hukukun cari olduğu bir yargı sistemine sahiptir. Özellikle Hanefi Mezhebi içtihatları doğrultusunda tanzim edilen hukuki hayat, devletin yıkılmasına kadar bu genel çerçevede muhafaza edilmiştir.¹ Makalemizde bu husus, 1911-1912 yıllarını kapsayan 1509 no'lu Rize Şer'iyeye Sicili ekseninde değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bütün defterin çalışılması bir makale boyutunun çok üstünde olduğu için sadece boşanma ile ilgili kayıtlar esas alınacaktır. Konuyla ilgili fıkhn prensipleri de daha çok nassla tayin edildiği için kaynak olarak ayetlere işaret edilecektir. Bununla birlikte Osmanlı hukuk sistemindeki belirleyiciliği sebebiyle Hanefi Mezhep görüşlerini takip edebilme adına da İbrahim el-Halebi'ye² ait *Mülteka'l-Ebhur*³ adlı esere atıfta bulunulacaktır. Konuyla ilgili ihtilaf varsa onlar da serdedilmeye çalışılacaktır. Her ne kadar tarih itibarıyla sonraki bir düzenleme olsa da Hukuk-ı Aile Kararnamesinde⁴ benimsenen farklı hükümler varsa onlara da yer verilecektir. Bu sayede mezkûr konuda hangi hususların tadile ihtiyaç duyduğu görülebilecektir.

İlk önce Şer'iyeye Sicilleri hakkında kısaca bilgi verilip, daha sonra boşanma konusunu ele alınacaktır.

¹ Konunun ayrıntıları için bkz. M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yayınları, İstanbul, 2009, s. 65, 89-94.

² Tam adı Burhânuddin İbrahim b. Muhammed b. İbrahim el-Halebi olup Halep'te dünyaya geldi. İlk tahsilini kendi beldesinde tamamlayıp Kahire'de tahsiline devam etti. Suyûti'den ders okuyan el-Halebi, daha sonra İstanbul'a gitti ve hayatının sonuna kadar burada çeşitli vazifelerde bulundu. 956/1594 yılında İstanbul'da vefat etti. Bkz. Ahmet Özel, *Hanefi Fıkhn Alimleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2006, s. 122-123.

³ İbrahim b. Muhammed (ö.956/1594) tarafından Hanefi fıkhnına dair kaleme alınan eserdir. Zamanla Osmanlı Devletini idare eden kanunlar mecmuası hüviyetine bürünmüştür. Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Şükrü Selim Has, *DİA*, "Mülteka'l-Ebhur", İstanbul, 2006, XXXI, 549-552.

⁴ Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan kısa bir süre sonra başlayan kanunlaştırma hareketlerinin bir neticesi olan, İslam ve Osmanlı hukuk tarihinde aile hukukuyla ilgili ilk örnek olma özelliği taşıyan ve etkisi Osmanlı devletinin sınırları ötesine taşan 1917 tarihli Osmanlı Aile Kanunudur. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Akif Aydın, *DİA*, "Hukuk-ı Aile Kararnamesi", İstanbul, 1998, XVIII, 314-318.

I. Şer'iyye Sicilleri

Osmanlı Devleti'nin hukuki işleyişinin anlaşılmasında şer'iyye sicillerinin inkâr edilemez bir rolü vardır. Bu itibarla şer'iyye sicilleri İslâm hukuku ve uygulanaşı, İslâm hukukunun kaynakları, örfî hukuk ve işleyişi, hukukun icrasında görevli makamlar, idarî organlar ve çalışmaları gibi Osmanlı hukuk tarihinin önemli bir kaynağını teşkil eder.⁵

Osmanlı ailesi hakkında yapılacak araştırmalarda da Şer'iyye Sicilleri önemli veriler içermektedir. Bu siciller sadece Osmanlı kanunlarının uygulaması değil; üzerinde çalışıldığında sosyal tarihimiz için birçok gerçeklerin ortaya çıkmasında⁶, evlilik tiplerinden, ailenin çözülmesi ve ailedeki roller ve statülerin daha doğru ve daha detaylı resminin çizilmesine kadar önemli bilgilere sahiptirler. Ayrıca şer'iyye sicilleri, aile ile ilgili sosyal tezahürlerin yalnız fetvalardan yararlanılarak yansıtılmasının haricinde birincil kaynak konumundadır.⁷

Üzerinde çalıştığımız sicil örneği ise Hicrî 1330-32 (Miladî 1911-13) tarihlerini kapsayan, içerisinde 608 adet kaydın yer aldığı, 389 sayfalık, 1509 no'lu son Rize Şer'iyye Sicilidir. 608 kaydın ilk 367 adetlik kısmı Hicrî 1330-31 tarihlerini kapsamakta, diğer 241 adetlik kısım ise Hicrî 1331-32 tarihlerini kapsamaktadır. Defter 11 Muharrem 1331 tarihli hükümle başlayıp 27 Recep 1332 tarihli hükümle sona ermektedir.⁸ Çalışmamıza esas olan bu sicilin Milli Kütüphane'de 8226 numarada kayıtlı mikrofilminin Rize Halk Kütüphanesi'ndeki kopya mikrofilm ve fotokopilerinden yararlanılmıştır.

⁵ Ahmet Akgündüz, *Şer'iyye Sicilleri, Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler*, İstanbul 1988, I, s. 12-14.

⁶ Halil İnalçık, "Eyüp Sultan Tarihi Ön Araştırma Projesi", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, Edt. Tülay Artan, İstanbul 1998, s. 5.

⁷ İlber Ortaylı, "Osmanlı Toplumunda Ailenin Yeri", *Türk Aile Ansiklopedisi*, I, Ankara 1991, s. 74.

⁸ Defterdeki kayıtlar, tarih sırasına göre düzenlenmediği için hicri 1330-1332 yıllarını kapsamamasına rağmen ilk kayıt 1331 yılına aittir.

II. Boşanma

Boşanmak (talak), nikâh ile şer'an sabit olan bağın kaldırılmasıdır.⁹ Bu konuyla ilgili farklı mahiyette pek çok çalışma bulunduğu için ilgili ilave bir bilgi vermeden spesifik bir mevzu olan asıl konumuza yoğunlaşacağız.

Biz bu çalışmada, 1509 no'lu Rize Şer'iyye Sicilinde konuyla ilgili kayıtları esas alarak bir tasnif yapmak suretiyle değerlendirmelerde bulunacağız. İlk olarak boşama yetkisinin kimde olduğunu ele alacak, daha sonra boşanma şekilleri üzerinde duracak ve son olarak da boşanmadan doğan sonuçlara 1509 no'lu R.Ş.S. ekseninde yer vereceğiz.

A. Boşama Salahiyeti

Boşama temelde, mükellef olan (akıllı, bülûğ çağına ulaşmış) erkek tarafından nikâhlısı olan veya boşamanın mümkün olduğu bir iddet¹⁰ içerisinde bulunan karısı için söz konusu olabilir.¹¹ Temel kural böyle olmakla birlikte erkek, karısına boşama yetkisi verme hakkına da sahiptir.¹²

Üzerinde çalıştığımız sicildeki kayıtlarda boşamanın erkek tarafından yapıldığıyla ilgili pek çok örnek bulunmaktadır. Mahkemeye intikal eden boşamayla alakalı davalar, genelde boşanma neticesinde elde edilen hakların talebiyle ilgilidir. Ancak sicillerdeki ifadeler-

⁹ Burhaneddin İbrahim b. Muhammed b. İbrahim Halebî, *Mülteka'l-Ebhur (Mecmeu'l-Enhur şerhiyle birlikte)*, tahrir: Halil İmran Mansur, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998/1419, II, 3.

¹⁰ Hanefilere göre bir kadın, yeni bir nikahla evlilik hayatına devamın mümkün olduğu boşamanın iddetini bekliyorsa bu esnada kendisine talak verilmesi mümkündür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşki İbn Abidin, *Reddü'l-muhtar ale'd-Dürri'l-muhtar: Şerhu Tenviri'l-ebzar = Hâşiyetu İbn Abidin*, haz. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavviz, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad, 1423/2003, IV, 431.

¹¹ Şeyhzâde Damad Efendi Abdurrahman b. Mahmud b. Süleyman el-Gelibûlî, *Mecmeu'l-Enhur fi Şerhi Mülteka'l-Ebhur*, tahrir: Halil İmran Mansur, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998/1419, II, 3.

¹² Tefviz-i talak diye ifade edilen bu uygulama için bkz. Halebî, *Mülteka'l-Ebhur*, II, 43-56.

den anlaşılın, boşamanın koca tarafından gerçekleştirildiğidir.¹³ Bu husus, yukarıda zikrettiğimiz temel esaslarla paralellik arz etmektedir.

Bu genel esasın yanında daha özel bazı durumlar da bulunmaktadır. Bu da muhalaa (hul') olup nikâh bağına kaldırmaktan ibarettir.¹⁴ Kadının, kocasından kendisini bir mal karşılığında boşamasını talep etmesi demek olan muhalaada yine kocanın boşaması söz konusu olmaktadır. Hanefî mezhebinin de dâhil olduğu cumhura göre bu boşama, bir bâin talak olarak tahakkuk eder. Bazı fakihler ise muhalaayı fesih olarak kabul etmişlerdir.¹⁵

Muhalaa neticesinde eşlerden her birinin diğerinin zimmetinde bulunan mehir, dondurulmuş nafaka gibi bütün hakları ve borçları Ebû Hanife'ye göre sakıt olmasına karşın içlerinde İmam Muhammed'in de bulunduğu cumhur, açıkça zikredilmedikçe bu hakların düşmeyeceği kanaatinde-dir. İddet nafakasına gelince ıskatı açıkça zikredilmedikçe bunun bir hak olarak devam edeceği konusunda ittifak vardır.¹⁶

Sicillere baktığımızda konuyla ilgili iki tane kayıt karşımıza çıkmaktadır.

24 Cemâziyelâhir 1332 tarihinde Rize'nin Atina (Pazar) kazasının Vanik (Örnek) köyünden olup Kanboz köyünde yaşayan Kırkoroğlu kerimesi Emine bint Salih mahkemeye gelerek, Kanboz Kaşatoz köyünden olan eşi ile beş seneden beri 800 kuruş mehr-i müeccel

¹³ Örnekler için bkz. 1509 No'lu Rize Şer'iyye Sicili (R.Ş.S.), Adet no 87, 138, 175, 254, 357, 364, 33 B, 116 B, 138B, 183 B, 64 C. Sicildeki kayıtlar adet sırasına göre tanzim edilmiştir. Hicrî 1330-31 yılları arasındaki kayıtları adet numarasını yazarak belirttik. Hicrî 1331-32 yılları arasındaki kayıtları ise adet numarasının yanına konan "B" veya "C" harfi ile gösterdik.

¹⁴ Halebi, *Mülteka'l-Ebhur*, II, 101. Farklı tanımlamalar için bk. Vehbe Zuhayli, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, (çev. Ahmet Efe ve diğ., red. Hamdi Arslan), İstanbul, 1990, IX, 379-380. İlgili ayetler için bk. el-Bakara, 2/229; en-Nisa 4/4, 19. Ayrıca ilgili hadisler ve değerlendirmeleri için bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlânî Şevkânî, *Neylül-evtar Şerhu Mülteka'l-ahbar*, thk. Muhammed Subhî Hallâk, yy., 1428, XII, 444-458.

¹⁵ Hanefilerin yaklaşımı için bk. Halebi, *Mülteka'l-Ebhur*, II, 102-103. Bu görüş sahipleri ve delilleri için bk. H. İbrahim Acar, *İslam Hukukunda Evliliğin Sona Ermesi*, Erzurum, 2000, s. 137-139.

¹⁶ Zuhayli, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, IX, 399-400; Halebi, *Mülteka'l-Ebhur*, II, 108-110.

ile evli olmalarına rağmen, aralarında hüsn-i muaşeret olmadığını (geçimsizlik olduğunu) belirtmiştir. Mehir, iddet nafakası ile maûnet-i süknâ hakkından feragat ettiğini belirterek boşanma talebinde bulunmuştur. Eşi de boşanma talebini kabul etmiş, mahkeme de onları boşamıştır.¹⁷

Diğer bir sicil de şöyledir: 16 Recep 1332'de Rize'nin Rados (Uzunköy) köyünde ikamet eden Reisoğlu kerimesi Musibe bint Hacı Salih mahkemeye gelerek Hanes (Bildırcın) köyünden Mustununoğlu Hamza bin Süleyman ile bir seneden beri yediyüz kuruş mehr-i müeccel ile evli olduklarını ancak aralarında hüsn-i imtizac olmadığını (geçimsizlik olduğunu) belirtmiş. Mehir, iddet nafakası ile maûnet-i süknâ hakkından feragat ettiğini belirterek boşanma talebinde bulunmuştur. Eşi de boşanma talebini kabul etmiş, mahkeme de onları boşamıştır.¹⁸

Şiddetli geçimsizlik durumunda yapılacak olan şey hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Hanefiler bunun tefrik sebebi olamayacağını belirtmişlerdir. Diğer mezheplerden ise hem Hanefilerle paralel hem de bu durumda kadının tefrik talebinde bulunabileceği şeklinde farklı rivayetler mevcuttur.¹⁹

İşin mahkemeye intikali ve mahkemenin onayıyla boşamanın gerçekleşmesi intibamı uyandıran ifadelerden ise işin tescil boyutunu gösterdikleri sonucunu çıkartmamız mümkün görünmektedir. Zira kocanın boşamayı kabul ettiğinin özellikle belirtilmesi bunu göstermektedir. Ayrıca fakihler, muhalaada hâkimin kararına ihtiyaç duyulmadığını da belirtmişlerdir.²⁰

Bu kayıtlarda yer alan kadının mehrin iadesi, iddet nafakasının talep edilmemesi ve iddet esnasında ikamet edilecek yer temininin istenmemesi mukabilinde kocasının kendisini boşamasını talep etmesi, ilgili nasslar ile içtihadın söz konusu olduğu yerlerde genelde cumhur özelde de Hanefi mezhebiyle tam bir uyum içerisindedir.

¹⁷ R.Ş.S., 143 B.

¹⁸ R.Ş.S., 163 B.

¹⁹ Acar, *Evliliğin Sona Ermesi*, s. 179.

²⁰ Bk. Zuhayli, *İslam Fıkhu Ansiklopedisi*, IX, 383; Acar, *Evliliğin Sona Ermesi*, s. 136.

Bu kayıtlarla ilgili şu hususa da değinmek gerekir: Eşler arasındaki uyumsuzluk sebebiyle başvurulmuş muhalaa yolu, kadın için en uygun çözüm olarak görülüyordu. Lakin daha sonraki Hukuk-ı Aile Kararnamesinde aralarındaki uyumsuzluk, nihayetinde tefrikanı yani kadının bir bedel ödemesini gerektirmeyecek bir işlemle ayrılmaya olanak sağlamıştır. Şöyle ki erkeğin sebep olduğu bir uyumsuzluk durumu aile meclisine taşınır ve onlara, eşlerin aralarını bulamadıkları takdirde gerekirse tarafları ayırma yetkisi verilir. Bunlar ittifak edemedikleri durumda başka hakem heyetleri oluşturulur ve onların vereceği hüküm, kat'i ve itiraz olanağı bulunmayan kesinliktedir. Bu şekildeki ayırma da bir bain talak kabul edilir.²¹

Kararnamenin esbâb-ı mücibe lâyihasında bu durum, aile meclisinin fonksiyonel olabilmesi için tasarruf yetkisine sahip olması gerektiği; bu müessesenin çalıştırılmasıyla eşler arasındaki sorunların giderilmesinin kolaylaşacağı ve boşama yetkisini elinde bulunduran erkeğin, bunu suistimal etmesinin bu vesile ile engelleneceği şeklinde gerekçelendirilmiştir.²²

B. Boşama Şekilleri

Boşama, Kur'ân ve Sünnet'e uyup uymaması cihetiyle sünnet-bid'i; yeni bir nikah ve mehre gerek olmaksızın aynı eşle evlilik hayatına dönüşün mümkün olup olmamasına göre de ric'i-bâin gibi farklı isimlere ve hükümlere sahiptir.²³ 1509 no'lu R.Ş.S. kayıtlarında bu cihetten sadece talakın sayısı ile ilgili bilgi mevcut olduğundan biz de mevzuun bu yönünü değerlendireceğiz.

Bir evlilikte boşama, en fazla üç defa söz konusu olabilir.²⁴ Bu hakkı aynı anda iki veya üç defa kullanmak her ne kadar dinen uygun olmayan bid'i boşama kabul edilse de hukuken geçerli sayı-

²¹ Aile Hukuku Kararnamesi md. 130-131. S. 45-46.

²² AHK. S. 80-81. Şiddetli geçimsizlik sebebiyle tefrikle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Acar, *Evliliğin Sona Ermesi*, s. 178-182.

²³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Acar, *Evliliğin Sona Ermesi*, s. 66-122.

²⁴ İlgili nass için bk. el-Bakara 2/229-230.

larak kaç talak verilmişse ona itibar edilmiş ve duruma göre eşlerin ayrılması istenmiştir.²⁵

1509 No'lu R.Ş.S. kayıtları arasında konuyla ilgili pek çok örnek bulunmaktadır. Bu kayıtlarda rastladığımız kadarıyla boşama, genelde ya tek talakla gerçekleşmekte ya da üç talak hakkı bir anda kullanılmaktadır. Bir kayıтта iki talakın gerçekleştiği de görülmektedir. Konuyla ilgili sicillerden bazılarını özetle verip diğerlerine dipnotta işaretle yetineceğiz.

Tek boşamanın söz konusu olduğu sicillere örnek:

Hicri 1331 tarihinde Rize'nin Ayancanoz köyünden Araboğlu Mustafa bin Hasan eşi olan Hamrik mahallesinden Hotanınoğlu kerimesi Keziban bint Kamil'i tek bain talakla boşamıştır.²⁶

29 Muharrem 1332 tarihinde Rize'nin Aron Mağloz köyünden Sadıkoğlu Abdulhalim ibn İbrahim aynı köyden olan eşi Sadıkoğlu kerimesi Elmas bint İsmail'i bir bain talakla boşamıştır.²⁷

18 Ramazan 1331 tarihinde Rize'nin Varankoz köyünden Deli İsmailoğlu Hüseyin bin Kamil eşi olan Asbet köyünden Fatıma bint Mustafa'yı bir bain talakla boşamıştır.²⁸

İki talak ile boşamanın gerçekleştiği örnek bir tane olup o da şöyledir:

4 Rebiulevvel 1332 tarihinde Rize'nin Mirekaloz köyünden Kaboğlu Receb bin İzzet eşi olan Kozandinoz köyünden Yavaşoğlu kerimesi Ayşe bint Ali'yi iki bain talakla boşamıştır.²⁹

Üç talak hakkının kullanıldığına dair dört tane örneğe rastlamaktayız. Bunlardan birkaç tanesi şöyledir:

10 Rebîulevvel 1332'de Rize'nin Yalıboyu Ruspa (Uzunkaya) köyünden Kandiloğlu Mehmet bin Osman eşi olan Hacı Sururoğlu kerimesi Ümmü Gülsüm bint Şakir'i üç talakla boşamıştır.³⁰

²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Halebi, *Mülteka'l-Ebhur*, II, 3-7. Cumhur, bir seferde üç talak hakkı kullanıldığında hepsinin geçerli olduğu kanaatindedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Acar, *Evliliğin Sona Ermesi*, s. 92-98.

²⁶ R.Ş.S., 87.

²⁷ R.Ş.S., 348.

²⁸ R.Ş.S., 357. Diğer örnekler için bkz. R.Ş.S., 138 b, 183 b, 364, 367, 64 c.

²⁹ R.Ş.S., 33 B.

21 Rebiulahir 1331'de Rize'nin Hamrik mahallesinden Kasbaroğlu Rasim bin Ahmed eşi olan Sandık köyünden Pupuze bint Kasım'ı üç talakla boşamıştır.³¹

Örneklerde görüleceği üzere bir anda yapılan iki veya üç talakta sayıya itibar edilmiş ve boşama geçerli kabul edilmiştir. Bu husus, yukarıda yer verdiğimiz ve Hanefilerin de dâhil olduğu cumhurun görüşüyle uyumludur.

Bu mevzuyla bağlantılı olarak mahkemeye intikal eden ve kocanın, karısının yaptığı ikinci evliliğin geçersizliği iddiasıyla davada bulunduğu kayıtlarla da karşılaşmaktayız. Bu kayıtlardan ikisi şöyledir:

9 Muharrem 1332'de Andre (Hurmalık-Kayabaşı) köyünden İsmailoğlu İsmail bin Hasan, Zehir Alioğlu kerimesi Sabire bint Ali ile 10 senelik evli iken, Sabire, kocasının kendisini Hicrî 1328'de üç talak ile boşadığını iddia ederek Taşcıoğlu Mehmet bin Hasan'a kaçmış. Mehmet de Sabire'nin, eşinden ayrıldığını ve kendisinin iddetini tamamladığını söyleyerek onunla evlendiğini iddia etmiş. İsmail de bunun üzerine Sabire'nin hâla kendi eşi olduğunu ve o tarihte Dersaadet'te ikamet ettiğini şahitler huzurunda ispat etmiş. Mahkeme de Sabire'yi Mehmet'den ayırıp İsmail'in evine dönmesi için tembihte³² bulunmuştur.³³

7 Rebiulevvel 1332 tarihinde Hanis köyünden Mustinioğlu Osman bin Mahmud, İnceninoğlu kerimesi Hafize bint Mehmed ile 8 yıllık evli iken, Hafize, kocasının 1328 tarihinde kendini şahitler huzurunda bir talakla boşadığını iddia ederek Petran köyünden Bektaşoğlu Mustafa b. Tufan ile evlenmiştir. Mustafa da Hafize'nin eşinden ayrıldığını ve iddetini tamamladığını söyleyerek onunla evlendiğini kabul etmiştir. Osman da Hafize'yi boşamadığını hala eşi olduğunu şahitler huzurunda beyan etmiştir. Mahkeme de Hafize'nin şahit olarak getirdiği kişilerin şahitliklerini sıhhatli bulmaya-

³⁰ R.Ş.S., 138.

³¹ R.Ş.S., 175. Diğer örnekler için bkz. 254,116b,

³² Bu ifade günümüz hukuk dili açısından uygun olmasa da bu sicillerin ait olduğu dönem için emir manasını tazammun etmektedir. bk. *Türk Hukuk Lügati*, Ankara, 1998, 336.

³³ R.Ş.S., 334.

rak ikinci nikâhı fesh etmiş, Hafize'ye iddetinden sonra asıl kocası olan Osman'a dönmesini tembihlemiştir.³⁴

Başkasıyla evli bir kadınla nikâh yapılamayacağı hususu en-Nisa suresi 24. ayetinde belirtilmiştir. Ancak buna rağmen - yukarıda özetle verdiğimiz sicillerde de görüleceği üzere- hayatta bu türden örneklere rastlamak mümkün olabilmektedir. Bu tip durumlar, bazen hâkimin araştırmasını gerektirebilir ve onun hükmü neticesinde takip edilecek yol ortaya çıkabilir. O takdirde de işin mahkemeye intikali gerekecektir.³⁵

Binaenaleyh, her iki sicilde de talak ve yeni bir nikâh iddiası söz konusudur. Lakin iki kayıta da talakın gerçekleşmediği şahitler aracılığıyla ispat edilince devam eden bir nikâh söz konusu olduğundan ikinci evliliğin feshine hükmolunmuştur.³⁶ Ayrıca iddet bekledikten sonra ilk eşe dönülmesinin gerektiği de karara bağlanmıştır. Bütün bu hususlar, yukarıda özetlenen esaslara muvafık bir hüviyettir.

C. Boşanmanın Sonuçları

Karı-kocanın ayrılması, pek çok açıdan ele alınabilecek bir mahiyette olmakla birlikte biz, sicillerde geçen bilgiler ışığında bir tasnifte bulunacağız. Bu çerçevede mehr-i müeccel (nikâhtan sonraki bir zaman diliminde ödenmesi kararlaştırılan mehir), iddet ve ona taalluk eden nafaka ile süknâ hakkı (iddet esnasında kadının, ikamet edeceği yer) konularını ele alacağız.

1. Mehr-i Müeccel

Mehir, tespit edilsin yahut ondan hiç bahsedilmesin fark etmez, nikâhı geçerli kılan bir esas olmayıp sahih nikâhla birlikte derhal elde edilen bir hak hüviyetindedir.³⁷ Hanefilere göre mehrin asgari miktarı on dirhem olup, bundan daha azı kararlaştırılsa bile bu miktar tahakkuk eder. Miktarı belirlenip fiili birliktelik veya halvet-i

³⁴ R.Ş.S., 24 B. Diğer örnek için bkz. R.Ş.S., 32.

³⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Acar, *Evliliğin Sona Ermesi*, s. 189-212.

³⁶ Burada meselenin boşanmayla ilgili kısmı yer almaktadır. Sicilde işin cezai boyutuna değinilmediği için biz de meselenin bu yönünü ele almadık.

³⁷ Bu konuda ittifak vardır. bk. Zuhayli, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, IX, 228.

sahiha³⁸ gerçekleşirse yahut bunlardan önce taraflardan birisi ölürse zikredilen bu miktarın tamamı kesinleşir ve kadının lehine bir hak olarak sabit olur. Ancak fiili birliktelik veya halvet-i sahiha gerçekleşmeden boşama durumu söz konusu olursa bu miktarın yarısını vermek gerekir.³⁹ Mehrin miktarı belirlenmeden şayet fiili birliktelik veya ölüm gerçekleşirse mehr-i misl;⁴⁰ fiili birliktelikten veya halvet-i sahihadan önce boşama söz konusu olursa müt'a⁴¹ gerekir.⁴²

Koca, mehri peşin verebileceği gibi daha sonra da verebilir.⁴³ Bu bağlamda ödeneceği zamana nispetle mehir, farklı isimlerle adlandırılır. Peşin (nikâh esnasında verilen mehre) mehr-i muaccel, daha sonra verilmesi kararlaştırılan mehre de mehr-i müeccel denir. Ayrıca kadın, daha sonra istediği takdirde belirlenen miktardan indirim gitme hakkına da sahiptir.⁴⁴

Sicilimizde mehirle ilgili otuzdan fazla kayda rastlamaktayız.⁴⁵ Konu olarak boşanma üzerinde yoğunlaştığımız için, bu sicillerden boşanma sonrası mehrin talebiyle ilgili olan kayıtlar üzerinde duracağız.

Bu özellikteki siciller, tespit edebildiğimiz kadarıyla sekiz tanedir. Bunları, kendi içerisinde bir tasnife tabi tuttuğumuzda üç durum karşımıza çıkmaktadır:

1-Mehr-i müeccelin talebi. Bu, aslında ilgili bütün davaların ortak noktasını oluşturmaktadır. Bir veya üç talak ile boşanmalarda kadın tarafından açılan davalardaki talepler, mehr-i müeccelin is-

³⁸ Kimseinin göremeyeceği ve ansızın gelemeyeceği bir yerde evlilerin baş başa kalmalarıdır. Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İstanbul, 2001, I, 336. İlgili hükümler için bkz. Halebi, *Mülteka'l-Ebhur*, I, 514-515.

³⁹ el-Bakara 2/237.

⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Halebi, *Mülteka'l-Ebhur*, I, 524-525.

⁴¹ Boşanma durumunda belli esaslar çerçevesinde kadına verilecek hediye mahiyetinde olup ayrıntılı bilgi için bkz. Halebi, *Mülteka'l-Ebhur*, I, 509-510.

⁴² el-Bakara 2/236. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halebi, *Mülteka'l-Ebhur*, I, 508-510.

⁴³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Halebi, *Mülteka'l-Ebhur*, I, 526-528.

⁴⁴ Halebi, *Mülteka'l-Ebhur*, I, 514.

⁴⁵ Örnekler için bkz. R.Ş.S., 15, 32, 34, 56, 66, 86, 87, 114, 135, 138, 159, 175, 232, 244, 266, 334, 343, 348, 13 B, 24 B, 28 B, 32 B, 91B, 116 B, 117 B, 121 B, 138 B, 143 B, 145 B, 166 B, 183 B, 215 B.

tenmesiyle alakalıdır. Bazı sicillerde mehr-i müsemma diye bir kayıt bulunsa da boşanma söz konusu olduğu için istenecek mehir, bu ifadenin dışına çıkmış sayılmayacaktır. Şimdi de konuyla ilgili bazı kayıtları özetle aktarıp değerlendirmelerde bulunalım:

3 Şaban 1331 tarihinde Rize'nin Kavaro mahallesinden Gül Hanım bint Rıfat Efendi, fiili birlikteliğin gerçekleştiği bir evlilikten eşi olan Mapavri nahiyesinin Yaka köyünden Sofoğlu Hacı Mahmud Efendi ibn Ömer Efendi'den boşandıktan sonra alacağı olan onyedü aded Osmanlı lirası mehr-i müeccelini tahsil etmek için mahkemeye başvurmuş.⁴⁶

Diğer bir örnekte ise Rebiulahir 1331 tarihinde Rize'nin Hamrik mahallesinden Hotaninoğlu kerimesi Keziban bint Kamil, fiili birlikteliğin gerçekleştiği bir evlilikten eşi olan Ayancanoz köyünden Araboğlu Mustafa bin Hasan'dan boşandıktan sonra üç yüz lira mehr-i müeccelini alabilmek için mahkemeye başvurmuştur.⁴⁷

Yukarıda da belirttiğimiz üzere mehir miktarı belli olur ve fiili birliktelik gerçekleşirse mehrin tamamı kadının lehine sabit bir hak olarak kaydedilir. Ölüm, boşanma gibi eşleri ayıran durumlarda mehrin ödenmesi gerekir. Bu bilgiler ışığında kayıtlarımıza baktığımızda birlikte olunan bir nikâhtan sonra meydana gelen boşanma⁴⁸ için mehrin talep edildiğini görmekteyiz. Ki bu durum, mehirle ilgili zikrettiğimiz temel esaslara muvafıktır.

2-Mehir bedelinde sulh. Diğerlerinden farklı olarak iki kayıta daha önce tespit edilen mehir bedeli hususunda taraflar arasında anlaşmazlık çıktığı için sulh yolu tercih edilmiştir. Bu iki kayıt şöyledir:

18 Ramazan 1331 tarihinde Rize'nin Asbet köyünden Fatıma bint Mustafa, boşandığı eşi olan Varankoz köyünden Deli İsmailoğlu Hüseyin bin Kamil'den alacağı olan bin yüz kuruş mehr-i mücceli, inkar ettiği için sulh yoluyla altı yüz kuruşa indirmesine rağmen alamadığı için mahkemeye başvurmuştur.⁴⁹

⁴⁶ R.Ş.S., 232.

⁴⁷ R.Ş.S., 87. Diğer örnekler için bkz. R.Ş.S., 114, 138, 175, 348, 215 B.

⁴⁸ Bu ifade kayıtlarda “zevce-i menkûhe-i medhûle-i bihâ” şeklinde geçmektedir.

⁴⁹ R.Ş.S., 357.

Başka bir örnekte ise 23 Cemaziyelahir 1331 tarihinde Rize'nin Harvel mahallesinden Gülfem bint Mustafa, boşandığı eşi Salarha Atyanoz köyünden Hopoğlu Cevahir bin Hasan'dan alacağı olan bes lira-i Osmanî mehr-i müeccel hakkını, inkar ettiği için sulh yolu ile altıyüz kuruşa indirmesine rağmen alamadığı için mahkemeye başvurmuştur.⁵⁰

Eşler arasında çıkan sorunların halli için Kur'an tarafından⁵¹ bir çözüm yolu olarak gösterilen sulh, Mecelle'de tanımlandığı şekliyle taraflar arasındaki niza'ı ortadan kaldıran bir akit olup icap ve kabul ile gerçekleşir.⁵² Sicillerimizde eşler arasında mehrin miktarıyla ilgili bir anlaşmazlık söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlaşmazlık da her iki tarafın onaylayacağı bir bedel üzerinde sulh yapmakla giderilmiştir.⁵³

3-Mehrin yarısını hak etme. Mehrin belirlenip fiili birliktelikten önce boşanmanın söz konusu olması halinde mehr-i müsemmanın yarısının kadına verilmesi gerektiğini yukarda belirtmiştik. Bu esas çerçevesinde sicillerde sadece bir tane örnek tespit edebildik. Bakara suresi 237. ayetiyle sabit olan hükümlerle tam bir uyum içerisinde olan bu kayıt şöyledir:

27 Recep 1332 tarihinde Rize'nin Emineddin mahallesinden Ümmü Gülsüm Behice Hanım bint Mehmed Ali Bey, fiili birlikteliğin meydana gelmediği bir evlilikte⁵⁴ eşi olan Tuzcuzâde İhsan Bey ibn İzzet Bey'den boşandıktan sonra daha önce belirledikleri dörtüzbir adet lira-i Osmanî yerine yarısı olan iki yüz buçuk adet lira-i Osmanî alabilmiştir.⁵⁵

⁵⁰ R.Ş.S., 116 B.

⁵¹ en-Nisa 4/128-129.

⁵² *Açıklamalı Mecelle*, Haz. A. Himmet Berki, İstanbul 1982, s. 321.

⁵³ Mehirdeki ihtilaflar ve ilgili hükümler için bk. Zuhayli, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, IX, 242-246. Sulh konusuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Halebî, *Mülteka'l-Ebhur*, III, 422-442.

⁵⁴ ...zevce-i mekûhe-i gayr-i medhûle-i bihâsı olup...

⁵⁵ R.Ş.S., 138 B.

2. İddet

İddet, kadın için gerekli olan bir bekleyiştir.⁵⁶ Genel çerçevesi ayetlerle⁵⁷ belirlenen bu bekleyiş, boşanma vefat gibi farklı etkenlerle değişmektedir. Muhtelif görüşler⁵⁸ bulunmakla birlikte Hanefi mezhebi içtihatlarına göre hür bir kadın, boşandığı veya nikâhı feshedildiği zaman üç hayız süresi beklemek durumundadır. Yine nikâh şüphesiyle veya fasit bir nikâh neticesinde fiili birlikteliğin gerçekleştiği kadın, ayrılma neticesinde yeni bir evlilik gerçekleştirebilmek için iddet beklemek zorundadır.⁵⁹

Sicillere baktığımızda daha çok iddet nafakasının talebiyle ilgili kayıtlarda iddet mevzuunu görmekteyiz. Bunun yanında yeni evlilik yapıldığında önceki boşanmadan dolayı iddetin tamamlandığını gösteren sicillere de rastlamaktayız. Örneğin, 9 Muharrem 1332 tarihinde Rize'nin Komes köyünden Zehir Alioğlu kerimesi Sabire bint Ali, eşi olan Kura-i Seba nahiyesinin Andre köyünden İsmailoğlu İsmail bin Hüseyin'den boşandıktan sonra iddetini bekleyip Komes köyünden Tasçioğlu Mehmed bin Hasan ile yeni bir evlilik yapmıştır.⁶⁰

Yine ikinci evliliği gerçekleştirmek için iddet beklenildiğini ifade eden bazı kayıtlara da tesadüf etmekteyiz. Ancak bu kayıtların diğerlerinden farkı, yapılan ikinci evliliğin geçersizliği için açılan davada, iddet süresi bitince bu evliliğin gerçekleştiği iddiası esnasında zikredilmiş olmalarıdır. Yani geçersiz bir nikâhla evlilik gerçekleştirilmiş olsa bile yine iddet beklemek gerekecektir. Aşağıdaki kayıt, bu mevzuya örnek teşkil edebilecek evsiftadır:

7 Şaban 1332 tarihinde Rize'nin Muskas köyünden Molla Osmanoğlu kerimesi Emine bint Mansur kendisinden küçük aynı köyden Hacıoğlu Rıfat bin Gül Ali ile izinname olmaksızın evlendirilmiş.

⁵⁶ Bazı durumlarda kocanın da iddet beklemesi gerekmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 295-296.

⁵⁷ İlgili naslar için bk. El-Bakara 2/204, 228; et-Talak 65/4.

⁵⁸ Buradaki görüş ayrılığı, ayette geçen “*selâsete kurû*” ifadesindeki kar' ile ne kastedildiği noktasındadır. İlgili içtihatlar için bk. Zuhayli, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, IX, 494-495.

⁵⁹ Halebi, *Mülteka'l-Ebhur*, II, 142-143.

⁶⁰ R.Ş.S., 334.

Emine bu nikâhı redderek kendisinin Of kazasının Havan Haraz köyünden Usta İbrahim oğlu Rıdvan bin Abdullah ile evli olduğunu iddia etmiştir. Mahkeme tarafından şahitler huzurunda yapılan incelemede Emine'nin ikinci eşinden ayrılması ve iddet süresi bitiminde ilk eşi olan Ali'ye dönmesi Emine'ye tenbih edilmiştir.⁶¹

Sicillerden gerek örnek olarak özetle aktardıklarımız ve gerekse sadece numaralarını vermekle iktifa ettiklerimize bakınca verilen hükümlerin, yukarıda genel çerçevesini vermekle yetindiğimiz ve ayetlerle belirlenen genel esaslarla tam bir uyum içinde olduğunu görmekteyiz. İhtilafın söz konusu olduğu *kur'* konusunda ise açık bir bilgi olmadığı için iddet süresi konusunda hangi görüşün tercih edildiğini bu kayıtlar çerçevesinde tespit etmek mümkün olamamaktadır.

a. İddet Nafakası

Bir masiyet sayılamayacak buluş muhayyerliği, kefaet olmadığı için tefrik gibi kadından kaynaklanmayan boşanmalarda iddet beklerken, kadının nafakası kocasına aittir. Ancak ölüm veya irtidat gibi bir masiyet sebebiyle kadından kaynaklanan bir durum neticesinde kocanın böyle bir sorumluluğu yoktur.⁶² Yukarıda geçtiği üzere muhalaada, özellikle zikredilmemişse koca için nafakayı temin etme sorumluluğu söz konusudur.

Sicillere baktığımızda iddet esnasında nafakanın teminiyle ilgili davaların söz konusu olduğunu görmekteyiz. Mesela;

14 Rebiulahir 1331 tarihinde Rize'nin Samri mahallesinden Fazlıoğlu kerimesi Hesna Gül bint Hasan eşi olan Haldoz mahallesinden Aligelinoğlu Ali bin Ömer'den boşanmasından sonra iddet süresince nafakasının temini için mahkemeye başvurmuş, mahkeme de doksan kuruş nafaka takdir etmiştir.⁶³

Bu ve diğer kayıtlarda kadının, iddet esnasında kocası tarafından nafakasının karşılanması talebinin mahkemece tasdik edilerek

⁶¹ R.Ş.S., 145 B.

⁶² Halebi, *Mülteka'l-Ebhur*, II, 190.

⁶³ R.Ş.S., 254. Diğer örnekler için bkz. R.Ş.S., 138, 175, 87, 116 B

yerine getirilmesi gereken bir vazife olarak kocaya yüklendiği görülmektedir.

Yine muhalaa yapıldığında özel bir kayıt konulmadıysa kocanın nafaka sorumluluğu bulunmaktadır. Konuyla ilgili iki kayıt mevcut olup bunlar da bahsettiğimiz esas çerçevesindedir. Örneğin;

24 Cemaziyelahir 1332 tarihinde Atina kazasının Vanik köyünden olup Kanboz köyünde yaşayan Kirkoroğlu kerimesi Emine bint Salih eşi olan Kanboz Kaşatoz köyünden Hacı Alioğlu nam-ı diğeri Topçuoğlu Rıza bin Hasan ile aralarında geçimsizlik olması nedeni ile muhalaa yolu ile boşanmışlar. Emine, iddet nafakası kendi üzerine almıştır.⁶⁴

b. Süknâ Hakkı

Kadının, iddet esnasında oturacağı evi temin etmek kocanın vezifesidir.⁶⁵ Sicillerde konuyla ilgili bilgiler, muhalaa ile ilgili sicillerde kadının süknâ hakkını ıskat edeceği şeklindeki kayıtlarda geçmektedir. Bu kayıtlara, yukarıda geçtikleri için tekrar yer vermeyeceğiz. Ancak burada karşımıza iki durum çıktığını belirtmeliyiz: normal boşanmalarda bu hak ya nafaka içerisinde mütalaa edildiği için sarahaten zikredilmemiş ya da mahkemeye intikal eden olaylarda kocanın temin edeceği yerde oturmama gibi bir tercih söz konusu olmuştur.

İddetle ilgili mahkemeye intikal eden konulara baktığımızda verilen kararlarda fıkhnın, ilgili esaslarına tam bir riayet söz konusu olduğunu görmekteyiz.

⁶⁴ R.Ş.S., 143 B. Diğer örnek için bkz. 163 B.

⁶⁵ Halebi, *Mülteka'l-Ebhur*, II, 190. Konunun teferruatındaki farklı içtihatlar için bk. Zuhayli, *İslam Fıkhu Ansiklopedisi*, IX, 517-518.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde hukuki işleyiş hakkında değerlendirmelerde bulunabilmek için şer'îye sicilleri önemli veriler barındıran kayıtlar hüviyetindedir. Toplumun pek çok meselesinin takibine imkân tanıyan bu kayıtlar, aile hukukuyla ilgili sunduğu bilgilerle bize, toplumun temeli olan bu müessese hakkında o dönem için bir fikir elde etme fırsatını sunmaktadır. Bu açıdan mezkûr dönemde aile kurumunun oluşmasından sorunlarına, onların çözümünden hakların sahiplerine ulaştırılmasına kadar pek çok hususta sağlıklı bilgi elde etmemiz mümkün olabilmektedir.

Osmanlı Devleti hukuk siteminde fıkhın aktif bir belirleyiciliği vardır. Bu hususun tespitinde şer'îye sicilleri bize ciddi veriler sunmaktadır. Sicillerde ortaya konan hükümler, ilgili dönemde uygulamada öne çıkan fıkıh ve özellikle Hanefi Mezhebi eserlerine baktığımızda daha net görülebilecektir.

1509 no'lu Rize Şer'îye sicili özelinde boşanmayla ilgili kayıtlara baktığımızda davalar, doğrudan boşanmayı talepten ziyade gerçekleşmiş bir boşanma neticesinde ortaya çıkan hakların elde edilmesi gayesiyle açılmıştır.

Bu sicillere baktığımızda konuyla ilgili verilerin boşama salahiyeti, boşama şekli, mehr-i müeccel ve iddetle alakalı olduğunu görmekteyiz. Bu mevzularla ilgili hükümlerin büyük çoğunluğu ayetlerle sabit olduğu için içtihat etme imkânı bulunmamaktadır. Ayrıntıları yukarıda yer alan muhalaanın bazı hakları düşürmesi, geçimsizlik durumunda tefrikin değil de muhalaanın talebi gibi içtihadın söz konusu olduğu yerlerde de verilen hükümlerin, Hanefi Mezhebi esaslarıyla tam bir uyum içinde olduğu görülmektedir. Dolayısıyla gerek nass ve gerekse içtihatla ortaya konan hükümler olsun fark etmez, hepsinde fıkhın ve özelde de Hanefi mezhebinin belirleyiciliği açık bir şekilde görülmektedir.

1509 no'lu defterden takriben 5-6 yıl sonra aile hukukuyla ilgili düzenlemeler barındıran Hukuk-i Aile Kararnamesine baktığımızda sadece kocadan kaynaklanan geçimsizlik durumunda muhalaaya gerek kalmaksızın hakemlerin vereceği hükümlerle boşanmanın gerçekleşeceği şeklinde bir tadil yapılmıştır. Konuyla ilgili mezkûr def-

terde yer alan diğer hükümler konusunda ise bu kararnamede farklı herhangi bir düzenleme yapılmamıştır.

KAYNAKÇA

1509 No'lu Rize Şer'iyye Sicili, Rize Halk Kütüphanesi.

Acar, H. İbrahim, *İslam Hukukunda Evliliğin Sona Ermesi*, EKEV Yayınları, Erzurum 2000.

Akgündüz, Ahmet, *Şer'iyye Sicilleri, Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler*, İstanbul 1988.

Aydın, M. Akif, *DİA*, XVIII, "Hukûk-ı Âile Kararnâmesi", İstanbul 1998.

Aydın, M. Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yayınları, İstanbul 2009.

ed-Dımaşki, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz İbn Abidin, *Reddü'l-muhtar ale'd-Dürri'l-muhtar: şerh-i Tenviri'l-ebsar = Hâşiyetu İbn Abidin*, haz. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavviz, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad, 1423/2003.

el-Gelibûlî, Şeyhzâde Damad Efendî Abdurrahman b. Mahmud b. Süleyman, *Mecmeu'l-Enhur fî Şerhi Mülteka'l-Ebhur*, tahrir: Halil İmran Mansur, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998/1419.

Halebi, Burhaneddin İbrahim b. Muhammed b. İbrahim, *Mülteka'l-Ebhur* (Mecmeu'l-Enhur şerhiyle birlikte), tahrir: Halil İmran Mansur, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.

İnalçık, Halil, "Eyüp Sultan Tarihi Ön Araştırma Projesi", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, Edt. Tülay Artan, İstanbul 1998.

Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İz Yayıncılık, İstanbul 2001.

Ortaylı İlber, "Osmanlı Toplumunda Ailenin Yeri", *Türk Aile Ansiklopedisi*, Ankara 1991.

Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2006.

Selim, Şükrü Has, *DİA*, XXXI, "Mülteka'l-Ebhur", İstanbul 2006.

Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlânî, *Neylü'l-evtâr Şerhu Münteka'l-ahbar*, thk. Muhammed Subhî Hallâk, Daru İbni'l-Cevzî, yy. 1428.

Türk Hukuk Lûgati, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1998.

Zuhayli, Vehbe, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, (çev. Ahmet Efe ve diğ., red. Hamdi Arslan), Risale Yayınları (Zaman Gazetesi'nin ilavesi olarak verilmiştir), İstanbul 1990.

